
Az amerikai érdem alapú munka világa – jó-e a meritokrácia?

Az Egyesült Államokban (és természetesen számos helyen a világban) tartja magát az a történelmi értelemben viszonylag új elképzelés, hogy a munkaerőt érdemei szerint kell javadalmazni. Tehát amennyiben valaki többet tanult, magasabb képzettséggel bír, és munkája termelékenyebb és hatékonyabb az ország össz-gazdasági szempontjából, akkor ennek az illető bérében is meg kell mutatkoznia. Ezt az első látásra logikusnak tűnő teljesítményelvű rendszerelméletet és gyakorlatot támadja *Daniel Markovits*, a Yale Egyetem professzorának új könyve, amely már előszavában megadja a könyv alaphangját: „A meritokrácia csalás”. (ix) A történelmi-szociográfiai kötet végig vezeti az olvasót témája szempontjából azon a történelmi úton, amelyen az Egyesült Államok eljutott a mostani állapotig. Eközben bemutatja a kialakult rendszert különös tekintettel a huszadik század közepén tapasztalható viszonyokra, majd kíméletlenül elítéli a mostani érdem-alapú rendszert – meritokráciát – , amely szerinte egy új, az egykori arisztokráciához sok szempontból hasonlító társadalmi réteget hozott létre, és a középosztályt relatív sanyarúságba dönti, miközben visszás módon saját maga ellen is dolgozik.

De miben is áll a kötet részletesebb érvelése? A legfontosabb elem az anyagi viszonyok, az oktatásban tetten érhető elitoktatás és az ezáltal elért magasabb társadalmi rang egymás közti viszonyrendszerének alapos vizsgálata. Az egész jelenség lényege látszólag egy demokratikus alapelv, amely a huszadik század folyamán, de különösen az 1950-es évektől erősödött meg: ha valaki komoly munkával sikereket ér el a tanulási folyamatokban, és ezeket azután a munka világában is kamatoztatni tudja, annak „jár” a magasabb elismerés,

ami legkézzelfoghatóbban a megemelt anyagi javadalmozásban mutatkozik meg. Így a társadalmi előnyök kezelhetők, és az egyenlő szabályok elve érvényesül az oktatási- és a munkaerőpiacon. Egy demokratikus társadalom felelőssége, hogy ilyen, mindenki számára kedvezőbb és igazságosabb rendszert alakítson ki, amiben bárki előrébb juthat származásától függetlenül. De ha ez valóban így van, akkor miért támadja a könyv szerzője ezt a rendszert, – aminek ő is megtestesítője és élvezője –, és miért állítja, hogy a „teljesítményelvű rendszer a gazdasági egyenlőtlenségeket összességében még sokkal rosszabbá teszi, mint a múltban”? (13)

Markovits közléről vizsgálja meg az amerikai oktatási modellt, és a kérdéses vizsgálat szempontjából és ebből von le bizonyos következtetéseket. „A meritokrácia nem a megoldás a növekvő egyenlőtlenségre”, állítja Markovist, „hanem annak eredője”. (18) Azért teszi ezt a kategorikus kijelentést, mert nézőpontja szerint a teljesítményelvű rendszer működési elve – még akkor is, ha pontosan úgy működik, ahogy elvileg kell – egy új arisztokráciát hoz létre. Hogyan néz ki ez a társadalmi csoport és mi jellemzi azt? Nem a születési előjog a modern, teljesítmény alapú rendszer legfontosabb alapköve, hanem az a rengeteg befektetett munka és szaktudás, amely a rengeteg energiával elért modern szakismereteket magában hordozza. De mi a baj ezzel a rendszerrel? Markovits úgy érvel, hogy két szinten is komoly bajok vannak. Egyrészt a megfelelő tudáshoz elengedhetetlen, hogy sokszor már kisiskolás kortól többletterhelést kapjanak azok a gyerekek, akik később a munkaerőpiac legelitebb rétegét képezik. Sőt, sokszor már általános iskola előtt elitképzésben vesznek részt, hogy nagyobb előnnyel induljanak kortársaik előtt, akik közül legtöbben nem élvezhetik ezeket az anyagi erőforrások egyenetlen elosztásából adódó előnyöket. Az iskolás gyerekekre rátett extra munka lehet plusz matematika- vagy számítógépismeret óra az iskola után, de gyakran részét képi a klasszikus zene, balett, modern tánc és sportok tanulása. Az ilyen szülők gyakorlatilag befektetésnek tekintik gyermekeik oktatását, és próbálják megteremteni az előrejutás minden pénzen elérhető kritériumát. Döbbenetes, de egy szegényebb amerikai tagállam szegény településének nélkülöző gyermeke pénzben

kifejezve kevesebb mint felét kapja, mint középosztály béli társa, és hozzávetőleg csak egy tizedét, mint a szupergazdag réteg gyermeke. (128) De, érvel Markovits, itt lép be a rendszerszintű probléma másik buktatója: az anyagi különbségek révén elérhető minőségi oktatás kérdése. A gazdagoknak értelemszerűen könnyebb biztosítani az előbb említett lehetőségeket, és így a társadalmi ranglétrán eleve magasan fekvő társadalmi csoport kerül újra csak privilegizált helyzetbe. S mivel a gyorsan változó világban a megváltozott munkaerőigényeknek ez a csoport tud megfelelni – elsősorban a szellemi munkára gondoljunk, és ne az alacsony képzettséget igénylő fizikai munkára –, így leginkább ők töltik be a nagyon jól fizető munkahelyeket. Sőt, úgy alakítják a munkaerőpiacot, hogy majd gyermekeik – persze hatalmas erő kifejtés árán – az átformált munkakínálatból a leginkább kvalifikált munkaköröket tölthessék be – őket hívja a szerző „szuperképzett nek”.

Az igazi baj ezzel nem csupán a leggazdagabb rétegek társadalmi előnyének konzerválása, hiszen az szinte egyidős az ember szociális történelmével. Markovits támadásának igazi okát az adja, hogy ez a rendszer a mitikus amerikai középosztályt gyengíti meg – és a képet globálisan kiszélesítve ez a legtöbb országra igaz lehet, ahol számottevő középosztály létezik. Az Egyesült Államokban a második világháború utáni időszakban sikerült megteremteni azt a széles középosztályt, amely mind a termelés, mind a fogyasztás motorja lehetett a felfutó gazdaságban. Hatalmas tömegek számára valósult meg az amerikai álom, s a szegénység ellen is komoly lépések történtek. Viszont a mai statisztikai adatok, amikből a szerző sokat megmutat, az derül ki, hogy a középosztály kezd egyre inkább elveszíteni 50-60 éve kialakított és kiharcolt pozícióját. Az elmúlt negyven évben pedig nagyságrendileg annyi, a középosztály által betöltött munkahely szűnt meg, mint amennyivel a legmagasabban képzettségűek gyarapították pozíciójukat. És a munka hajszolása, ami egyfajta új büszkeségi iránymutatóvá vált, pont olyan intenzív munkaóraszámot követel meg, amit tizenkilencedik század vége felé kibontakozó progresszív irányzat a szegények munkájának kapcsán túlzottnak és kizsákmányolóknak bélyegzett.

Ugyanakkor – így Markovits – a meritokrácia tagjai sem járnak jól a rendszerrel. Ellentétben az egykori arisztokráciával, ahol a nagyon felhalmozása sokszor az önmegvalósítást szolgálta, mára kialakult az a csapdahelyzet, amelyben az elit „egy mindenre kiterjedő és soha véget nem érő küzdelemben vesz részt. Minden kolléga egy versenytárs, és minden szinten a győzelem alternatívája a kizárás”, tehát a legnagyobb díj, az igazi gazdagság elérésnek megghiúsulása. (35) Ez a rendszer szinte „felfalja” a benne versenyzőket, és emberi lényekből gyakorlatilag „emberi tőkét” csinál. (38) Tehát a nagyon jól fizető állással nem elsősorban szabadságot és anyagi biztonságot szerez az illető, hanem sokkal inkább egy olyan mókuserékben találja magát, ami hatalmas stresszt, szorongást és az emberi kiteljesedés hiányát szüli. Mellesleg ez a nagyon szűk társadalmi csoport teljesen elidegenedik a mindennapok Amerikájától, mert szinte egy külön világban él. S ebben rejlik a további veszély.

Markovits azt állítja, hogy az elmúlt két-három évtizedben megjelent új típusú meritokrácia és az egymástól egyre jobban elszakadó társadalmi rétegek – a szupergazdagok és a többiek – már-már az Egyesült Államok egészének társadalmi létét veszélyeztetik. A társadalmi feszültségek a politikai szintérre vetítődnek ki, ahol szintén a meritokrácia tagjai élveznek összehasonlíthatatlan előnyöket. Éppen ezért nem szabad csodálkozni azon, ha a populizmus és nativizmus felütik fejüket és egyelőre kikezdehetetlenek bizonyulnak. Az új arisztokrácia, valójában egy új kaszt, amely féltékenyen öröködi vagyona, hatalma és befolyása felett, miközben maga sem boldog abban a csapdahelyzetben, amit saját maga alakított ki. A teljesítményelvű rendszer, „amelynek az egyenlőtlenségeket kellett volna orvosolnia, maga lett a kór okozója”, állítja Markovits. (79) Ma a feszültség nem a tőke és a szélesen értelmezett munkásosztály között, hanem a munkaerő piacon megtalálható superképzett elit és középosztálybeli riválisaik között folyik.

Mi lehet a megoldás? Hogyan lehet felvenni a kesztyűt az eltorzult társadalmi viszonyokkal? A meritokrácia csapdája pont az, hogy látszólag a felgyülemlett társadalmi egyenlőtlenségeket orvosolja azáltal, hogy az elért teljesítmény számít a munkaerőpiacon. Morálisan

kikezdhethetlenné tünteti fel a teljesítmény alapú rendszert, amely viszont magában hordozza a társadalmi kasztosodást. A teljesítmény alapú rendszert tulajdonképpen azért hozták létre Markovits szerint, hogy „tisztára mossanak egy alapvetően igazságtalan előnyszétosztási viszonyrendszert. A meritokrácia csupán az oligarchia legújabb vastörvényének példája. Ez az arisztokrácia gazdasági és köztársasági analógiája, amelyet egy olyan világ számára hoztak létre, amelyben a presztízs, a vagyon és a hatalom nem a földtulajdonból, hanem a képességekből származik – a szabad munkások emberi tőkéjéből”. (269) Eme csapdahelyzet legyőzésére a szerző szerint a középosztálynak és a gazdag legfelső rétegnek össze kell fognia. Noha az eredmény lassan lesz csak érzékelhető, de minél előbb el kell kezdeni a folyamatot. Elsősorban az oktatás demokratizálását kell végrehajtani, másrészt a közepesen képzett munkaerőt kell a gazdaság középpontjába állítani.

Tulajdonképpen két alapelv és nézőpont ütközéséről van itt szó, amely viszont komolyan befolyásolja a társadalmi mobilitást. Az egyik a konzervatív kapitalista felfogás, amely tradicionális alapon az individualizmust, a saját erőre való támaszkodást és a korlátolt felelősségű kormányzatot látja az amerikai rendszer alapjának. Meg kell jegyezni, hogy a huszadik század első harmadáig ez a felfogás szinte töretlenül, de mindenképpen kikezdhethetlenül tartotta magát. Ezzel szemben uralkodik egy másik felfogás, amely először a tizenkilencedik század vége felé jelentkező progresszív mozgalomból nőtt ki, hogy azután a harmincas években tomboló gazdasági világválságban nyerjen polgárjogot és nagyfokú elfogadottságot az Egyesült Államokban: a szövetségi kormányzatnak be kell avatkoznia a gazdasági élet különböző területeibe és felelősséget kell vállalnia az egyének nagyobb fokú boldogulásáért. A második világháború utáni prosperitás éveiben könnyebb volt ez az utóbbi, liberális szemléletet követni, de az 1960-es évekre kibontakozó polgárjogi mozgalom – és annak különböző leágazásai – egy konzervatív reakciót eredményeztek, és azóta is tart a vita arról, mekkora beleszólása is legyen az államnak a különböző, az oktatást és gazdaságot érintő folyamatokba.

Mindenesetre a mára kialakult helyzetben a pálya korántsem egyenlő. A tavaly elindult botrány, amikor két híres személyiség is kenőpénzzel akarta gyermekeit a felsőoktatásba bejuttatni – mert tanulmányi átlaguk ahhoz nem lett volna elegendő – újból ráirányította a figyelmet az egyenlőtlen vagyoneeloszlásból adódó társadalmi visszasságokra. Markovits baloldali beállítottságú érvrendszere egy igazságosabb amerikai társadalom irányába meggyőző. A kötet végén számos táblázat és grafikon segít a sokszor nehezen emészthető számokat és adathalmazokat könnyen feldolgozhatóvá tenni az olvasó számára.

Érdemes lenne megvizsgálni a magyarországi viszonyokat is a könyv érvelésének tükrében. Nem kell túl nagy képzelőerő ahhoz, hogy belássuk, hazánkban is hasonló folyamatok zajlottak és zajlanak le, ami csak szélesíti az alsóbb és középrétegek és az iszonyúan szűk, de roppant gazdag felső réteg közötti anyagi különbségeket és mindazt, ami ebből a különbségből adódik. Mindeközben a hazai középosztály helyzete is kérdéses, és ebből a szempontból is érdekes, hogy a magyarországi folyamatok az Egyesült Államok-bélihez hasonló tendenciával kecsegtetnek, vagy van-e a hazai „meritokratikus tájképnek” valami „hungaricum”-ja, ami akár védelmet nyújt a könyvben bemutatott negatív hatások ellen, vagy ezt a gyakorlatot is úgy vesszük át Amerikától, hogy a torzító elemeket kénytelen az ország oktatási-gazdasági rendszere elviselni.

Daniel Markovits, *The Meritocracy Trap (A meritokrácia csapda)*. London: Allen Lane, an imprint of Penguin Random House, 2019. xxiii + 438 o.

Peterecz Zoltán